

У ГЛИБ ВІКІВ

Олена Веремейчик, Ігор Готун

●

АРХІТЕКТУРНИЙ ВИГЛЯД ДРЕВНЬОРУСЬКОГО СЕЛА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ

1. Житлові будівлі

На роль сільських поселень для вивчення середньовічних суспільств фахівці звертали увагу неодноразово; значення села в соціально-економічній системі визначалось тим, що основою феодальної економіки було сільське господарство, більшість населення проживала в сільській місцевості, зрештою міста в Східній Європі — як відзначав П. П. Толочко — зростали за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секторі економіки країни¹, та й кількість сільських поселень доби Київської Русі значно перевищує число синхронних міст. Тому й не дивно, що дослідження селищ називалось серед першочергових завдань вітчизняної археології². Однією з найважливіших сторін матеріальної (і деяких елементів духовної) культури населення є споруди. Відображаючи знання і уміння, традиції і навички, смаки і уподобання давньої людності, характер взаємодії населення з навколишнім середовищем, будівлі слугують показником рівня розвитку своїх власників, ступеня їх цивілізованості. Особливо це стосується споруд, що характеризують специфіку занять мешканців того чи іншого поселення. Адже речовий матеріал інформативний лише в певній мірі: з одного боку, знахідки могли бути привізними, з іншого — випадковими, тим більше, що важко назвати пам'ятку з вичерпаними інформаційними можливостями. У той же час бодай один об'єкт, котрий характеризує особливості, побуту і виробничої діяльності, несе в собі цінні дані для реконструкції моделі життя минулих часів. Найяскравіше це видно на прикладі поселень Поліської зони. Кліматичні умови регіону не гарантували прожиткового мінімуму і населення змушене було шукати додаткові джерела існування, розвивати різноманітні ремесла і промисли, удосконалювати виробничі процеси. На Чернігівщині це простежується і в пізньосередньовічні часи, сягаючи — за спостереженнями В. П. Коваленка — навіть вилову і дресирування ведмедів³.

Строкатість і різнобічність досліджуваних утворень приводить до постановки питання: чи були серед поліських селищ типові і середньостатистичні? Абстрагуючись, можна відповісти ствердно, але наголосити на індивідуальних особливостях кожного⁴. П. П. Толочко, характеризуючи пам'ятки Київської землі, відзначав наявність землеробських і промислових поселень, невеликих селищ тваринників⁵. На неоднорід-

ність селищ вказував і О. П. Моця, підбиваючи підсумки вивчення південноруського села і окреслюючи перспективи подальших досліджень⁶. Варто додати, що польські селища демонструють картину ще багатоструктурнішу. Тут фіксуються спеціалізовані виробничі села; пам'ятки, де ремесла і промисли були допоміжними по відношенню до сільського господарства і такі, де певна галузь була домінуючою, а землеробство і тваринництво — другорядними. Спостерігається і різне співвідношення та взаємозалежність окремих галузей. Крім специфіки економічної діяльності, привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови селищ, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок⁷.

Для ілюстрації означених положень Чернігівщину обрано не випадково. У даному регіоні порівняно з іншими територіями сільські поселення вивчено чи не найкраще, а дослідження виявилися — як відзначав П. П. Толочко — особливо результативними⁸. На території області близько 10 пам'яток мають відкрити площу біля 1 тис. кв. м і більше. Регіон знаменитий такими поселеннями, як Ліскове (вивчалось експедицією ЧІМ під керівництвом О. В. Шекуна понад 20 років), Автуничі (досліджується з 1987 р. експедицією ІА НАМ України при участі ЧДПІ під керівництвом д. і. н. О. П. Моці; за цей час стало найширше копанам середньовічним селищем на території Східної Європи) та іншими. Отримані внаслідок досліджень результати сприяють не лише відповіді, на питання, що являло собою давньоруське село, а й спричиняють відмову від традиційних поглядів на останнє. Додамо, що вивчення сільських поселень регіону розпочалось в 1966 р. (тоді експедицією під керівництвом Д. Я. Телегіна та В. О. Круца зафіксовано давньоруську будівлю з опалювальним пристроєм на поселенні Високе поле поблизу Любеча)⁹. Після цього невеликі за обсягом роботи проводились на поселенні Гора поблизу с. Павлівна (Г. О. Кузнецовим там вивчалось давньоруське житло)¹⁰. Пізніше розпочалися роботи на пос. Ліскове, Автуничі, Рів-ІІ, Деснянка, Шумлай, Овраменків Круг, Анисів, Криниця, Клонів, Макишин, Козарки та ін. Коротко охарактеризуємо той соціально-економічний феномен, яким було польське село в епоху Київської Русі.

Яскравим прикладом може служити згадане поселення Ліскове. З сільськогосподарським циклом робіт пов'язані зернові ями, снопошувильня, велика жаровня з навісом. На різноманітні ремесла і промисли вказує житло-майстерня ювеліра з двома печами, кузня, ями для добування смоли та дьогтю і склад сировини та готової продукції смолокуріння, будівля з численними обробленими фрагментами шиферу, яма для випалу вапняку. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, знахідки, пов'язані з бортництвом і рибальством. Вже висловлювалась думка, що місцеві ремісники обслуговували всю округу¹¹. Зернові ями, жаровню, житло з обробленими роговими заготовками вивчено на пос. Криниця. Лісотехнічний промисел розвивався на пос. Криниця, Льгівка. Виплавою заліза займались на пос. Сибереж, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора. На пос. Деснянка, крім слідів добування заліза, виявлені і факти, що свідчать про його обробку — ковальську і слюсарну справу¹². Про зернове господарство, як одну з пріоритетних галузей, свідчать матеріали з пос. Рів-ІІ. Тут досліджено житла, погребі, зернові ями, снопошувильню. Займалась місцева людиність і залізобробкою: виявлена майстерня відповідного профілю¹³.

Роботи показали, що чим менш сприятливими були умови для сільського господарства, тим більш розвинутими були ремесла і промисли. Добре ілюструється це положення на прикладі пос. Автуничі. Тут вивчені об'єкти, пов'язані із зерновим господарством (різні типи снопошуварок), тваринництвом (загони для худоби), гончарством (кар'єри-глинища, глинники, житла-майстерні, горни для випалу посуду),

смолокурінням і вигінкою дьогтю (споруди для добування лісотехнічної продукції ямним способом), майстерня ремісника, що мав справу з чорним металом. В числі інших занять населення — мисливство і рибальство, збиральництво, обробка металів, шкіри, дерева, прядіння і плетіння з лика та ін.¹⁴.

Привертає увагу пос. Анисів. Тут досліджено три житла, знайдено численні матеріали, що вказують на розвиток рибальства, а також речі, які свідчать про високий соціальний статус мешканців¹⁵. Щодо цієї пам'ятки висловлювались точки зору про її ідентифікацію з промисловим селищем рибалок¹⁶ та про входження до феодалної садиби в складі чернігівської міської агломерації¹⁷.

Інше поліське село — Борки-III на р. Судость — демонструє наземні житла, господарські ями; тут знайдені численні кістки диких тварин і знаряддя для обробки шкіри¹⁸. Ця пам'ятка ототожнена з князівським заповідником, аналогічним згадуванім під 947 р. «ловищам» княгині Ольги¹⁹ чи з мисливським займищем літописних бродників²⁰.

Свого часу з приводу зовнішнього вигляду забудованого напівземлянками слов'явського селища було сказано, що воно «більше нагадувало курганний могильник, ніж поселення. Тільки пічний дим та снуючі між житлами люди оживляли цей пейзаж»²¹. Подальші дослідження дозволили відмовитись від цієї точки зору²². Накопичені ж останнім часом нові матеріали демонструють неоднорідність структурних елементів масової забудови. У повній мірі останнє положення стосується і давньоруських селищ Чернігівщини.

Тут вивчено заглиблені будівлі на пос. Ліскове, Овраменків Круг, Криниця, Макишин, Шумлай; наземні — на пос. Ліскове, Автунічі та ін.²³ Виділяються з-поміж решти такі, що мали кілька ярусів: на жилих і нежилих підклітах, двоповерхові (Ліскове, Клонів, Криниця) та багатокамерні (Ліскове, Макишин)²⁴; поліфункціональні, що поєднували в собі житло і майстерню (Ліскове, Автунічі)²⁵.

Звертає на себе увагу поява садиб, що свідчить про високий рівень соціально-економічного розвитку селищних структур (Криниця, Рів-П, Автунічі)²⁶, соціальний аспект в забудові (Автунічі, Ліскове)²⁷, особливості жител, котрі вказують на різноетнічний склад їх мешканців (Деснянка)²⁸.

Який же вигляд мало сільське поселення на Чернігівщині 800—1000 років тому? Для відповіді на це питання варто зупинитись на окремих типах споруд, охарактеризувати їх конструктивні особливості, деталі, що вказують на функціональну інтерпретацію.

Розпочнемо з житла — найдрібнішої частки, — за висловом Б. О. Рибаківа — неподільного атома давнього суспільства²⁹. Значна кількість давньоруських житлових споруд досліджена в межиріччі Дніпра і нижньої течії Десни — на пос. Ліскове, Шумлай, Рів-П, Овраменків Круг, Криниця, Деснянка, Клонів³⁰. Тринадцять із них датуються X—XI ст. і можуть бути умовно поділені на дві групи. До першої відносяться заглиблені будівлі з підпрямокутними (із заокругленими кутами) котлованами, що мали розміри 2,5—3х3—4 м. В одному з кутів зафіксовано глиняну піч з черінем на рівні долівки. Щодо конструкції їх стін — це міг бути зруб, розташований, до того ж, можливо, за межами заглиблених частин. Показові в цьому відношенні будівлі № 2 з пос. Шумлай³¹ та № 7, 8 з пос. Ліскове³². В останній, до речі, були зафіксовані залишки горілих жердин, що, вірогідно, входили до конструкції стін. Входи до заглиблених частин цих жител не фіксуються. У заповненні об'єктів знайдено уламки керамічного посуду початку-середини X ст. При спорудженні ще семи жител застосовувалась стовпова конструкція, на що вказують ями в кутках та, в більшості ви-

падків, посередині стін. Діаметр стовпових ям — 25—50 см, глибина — до 1,6 м. У двох об'єктах нижні колоди залишили неглибокий слід в долівці. У центрі цих жител (за винятком одного) досліджено яму від стовпа, що міг підтримувати сволок. Названі житла мали підпрямокутну (3—4,8 x 3,6—5,2 м) форму, їх долівки заходили в землю до відзначки 0,25—1,5 м, в більшості випадків цей показник коливався в межах 0,85—1,25 м. Як і в описаній вище групі, ці приміщення опалювались глинобитними печами, спорудженими на каркасі із лози. В об'єкти вели пологі входи, розташовані переважно з півдня (за винятком двох жител з пос. Шумлай, де в досить глибокі приміщення могли спускатись, використовуючи драбину). Перераховані ознаки притаманні жителям з пос. Ліскове (№ 5), Шумлай (№ 2, 7, 11), Овраменків Круг (№ 5), Криниця (№ 12, 23)³³. Варто додати, що серед перерахованих жител в двох (з невираженим входом) орієнтація печей залишилась незрозумілою, в двох печі розташовувались зліва від ходу і спрямовувались челюстями до задньої стінки (№ 5 з Ліскового, № 12 з Криниці; в останньому випадку на печі зафіксовано і залишки жаровні діаметром близько 50 см), ще в двох опалювальні споруди знаходились в дальньому кутку і були повернуті до ходу (№ 2 з Шумлаю, № 5 з Криниці), в одному під стояла праворуч від входу і челюстями спрямовувалась на останній (№ 5 Овраменкового Кругу).

Аналізуючи особливості давньоруських житлових споруд, П. О. Раппорт звертає увагу на більшу різноманітність їх типів в XII—XIII ст. в порівнянні з попередньою хронологічною групою³⁴. Не є винятком в цьому відношенні і Чернігівщина, що добре ілюструється наступними прикладами. Більшість досліджених тут жител XII—XIII ст. мала заглиблену нижню частину квадратної або підпрямокутної форми, розмірами 3,2—4,6 x 3,1—4,7 м (і, відповідно, площею 9—10 кв. м), стовпову (в 16 випадках) конструкцію стін, на що вказують ями (ще в трьох випадках слідів стовпів не відзначено), похилий або ступінчастий вхід (по 5 випадків — з півдня і заходу, 4 — з півночі, 2 — зі сходу), опалювальну споруду в одному із кутів. Зміна орієнтації входу, а відтак — в деяких випадках і печі, пов'язана з переходом від общинного до сімейного господарювання, появою садиб, що і диктувало особливості мікропланування.

Окремо варто зупинитись на двох житлах з пос. Деснянка³⁵. Це — прямокутні напівземлянки розмірами 4,3 x 2,5 та 3,6 x 3,4 м, зорієнтовані кутами за сторонами світу. Вхід, що вів в заглиблену частину, розташовувався біля північного кута та посередині південно-західної стіни. В обох випадках конструкція стін стовпова, але в той час, як в житлі № 11 стовпи (посередині стін і по кутах) входили в стінки котлована (завдяки чому припускається запазовування в них поперечних дощок чи плах), в іншому — № 12 — 5—7 стовпових ям, розташованих близько одна від одної, знаходились за 10—30 см від стінок (в цьому випадку між стовпами і земляними стінами котлована могли укладатись колоди, простір за межами котрих забутовувався землею, що добре фіксувалось при дослідженні). Опалювались об'єкти відкритими вогнищами, складеними посередині будівлі на рівні материка (№ 11) або на підсипці з культурного шару висотою 20 см (№ 12). Нетиповість вказаних споруд зумовила їх трактовку як сезонних³⁶, або ж як залишених іноетнічним населенням³⁷.

Соціальний і економічний поступ, розвиток знань і навичок, смаків і уподобань зумовили і вдосконалення традиційного житла. Це зафіксовано як в зміні його плану, так і в розвитку вертикальної структури. В описуваний період, крім однокамерних півземлянок, з'являються житла на жилих та нежилых підклітах.

Як приклад споруди на жилі підкліті, можна навести буд. № 1 з пос. Криниця³⁸. Підквадратне заглиблення її нижнього ярусу мало

розміри 4x4, 2 м і на 1,05 м заходило в материк. Вхід у вигляді трьох сходинок фіксувався зі сходу; у правому передньому кутку розташовувалась піч, челюсті якої спрямовувались до центру. На наявність верхньої жилої камери вказують залишки згорілого міжповерхового переkritтя, розвал печі з верхнього приміщення, численні речі хатнього вжитку. В числі конструктивних особливостей споруди — залишки дощок підлоги шириною до 30 см, стовпові ями в кутах, в центрі та біля входу.

Як житла на господарських підклітах трактовані такі, де піч в зруйнованому стані знайдена в заповненні, тобто впала з горішньої камери, нижня ж частина була холодною. В трьох з них знайдено сліди стовпової конструкції стін, в решті — однозначна відповідь на це питання неможлива.

Привертає увагу житло, в процесі дослідження котрого зафіксовані і поверховість, і горизонтальний розвиток. Це — буд. № 1 з пос. Ліскове, що складалась з підкліту 3,5 x 6,5 м і сіней (з північного сходу) — 2,2x2,2—2,5 м³⁹. Розвал печі за межами котлована вказує на значно більшу площу верхньої камери. Конструктивно подібна і буд. № 19 з Ліскового, що теж складалась з підпрямокутного підкліту з сіньми площею близько 12 кв. м, розташованими з північного боку⁴⁰. Підкліт був стовпової конструкції, стіни сіней складено з колод, вертикально вставлених у канавки. Залишки печі верхнього ярусу залягали в заповненні, справа від входу.

Ще один варіант будівлі зі стовповим підклітом досліджено на пос. Клонів⁴¹. Котлован на рівні материка мав розміри 4,4 x 5 м, на рівні підлоги — 3,5 x 3,9 м. По кутах та біля входу, що знаходився зі сходу, виявлені, стовпові ями. На рівні підлоги простежені канавки від нижнього вінця стін споруди. На висоті 0,6 м від підлоги, по периметру стін будівлі досліджений уступ шириною 0,3—0,5 м. Висловлювалась думка, що з цього рівня були зведені зрубні стіни жилої частини.

Дещо відрізняються від описаних вище два підкліти з Ліскового (№ 62, 63)⁴². Вони підквадратні, розмірами, відповідно, 3,8 x 3,8 та 4,5 x 4,5 м. В обох спорудах вхід був з півночі. На вірогідність зрубної конструкції стін в першій будівлі вказують канавки від нижнього вінця. А 53 ямки діаметром 10 см та глибиною 25 см по периметру котлована другої дозволяють зробити припущення про спорудження тут стін з плоту. Залишки печі та основна маса знахідок, як і в попередніх випадках, зафіксовані в заповненні заглибленої частини.

У числі складних жител регіону зафіксовані і так звані п'ятистінки — двокамерні споруди із входом крізь меншу холодну камеру. Показова буд. № 85 з Ліскового⁴³. Її котлован 6,6 x 3,4—4,4 м був поділений на дві частини: південну, житлову, розмірами 4,3 x 4,4 м і глибиною 1,1 м і північну, холодну — 2,6 x 4,4 м, рівень долівки якої був на 20—50 см вищим. У теплій камері досліджена канавка глибиною 10 см та шириною 15—20 см від складеного «в обло» зрубу. У правому, ближчому до входу кутку, знаходилась піч, челюстями спрямована на вхід, розташований з північного боку. З двору в сіни вів вхід з двома сходами.

Найбільшу зацікавленість викликає буд. № 6 з Ліскового-II⁴⁴. Її загибель від пожежі дозволила простежити не лише головні елементи планової структури житла та ряд конструктивних деталей, а й деякі особливості інтер'єру. Споруда складалась з трьох послідовно розташованих частин — коридора, холодної кліти та жилої кліти; не виключено існування і наземної частини об'єкта. Розміри витягнутої з південного заходу на північний схід будівлі становили 11,5 x 3—5,2 м, глибина досягала 1,6 м. Знайдені в об'єкті обгорілі дубові колоди діаметром 20—30 см та обпалена глиняна обмазка вказують на характер стін і

перекриття. Стіни жилої кліти розмірами 4,6 х 3,5 м були складені з нескорованих березових колод діаметром близько 0,35 м, закладених за стовпи в кутах будівлі; в місцях з'єднання вони були обрубані під кутом 45°. Вхід знаходився посередині південно-західної стінки і фіксувався двома стовпами, до яких кріпились двері шириною 0,9 м. Ліворуч від входу розташовувалась повернута до нього челюстями глинобитна прямокутна (1,3 х 1,25 м) піч з жаровнею, споруджена на дерев'яному опічку. Вздовж задньої стінки опалювальної споруди зафіксовані рештки дерев'яного короба із вертикально поставлених дощок, а навпроти — залишки дерев'яної діжки. У долівці житла було викопано дві підпільні ями — біля входу та в північно-західній частині. З боку входу до жилої камери приєднувалась холодна, розмірами 2,4х3 — 3,4 м. Рівень її підлоги був дещо вищим, ніж в описаному вище приміщенні. Далі знаходився похилий коридор (3х2—3 м), що поступово звужувався в напрямку входу. Стіни сіней та коридора склалися із вертикально вкопаних плах, а стіна між коридором та сіньми фіксувалася 2—3 стовпами з протилежних боків та поперечною колодою. Проміжок між дерев'яними стінами будівлі та стінками котлована досягав до 0,9 м і був забутований материнковою породою⁴⁵.

Елементи внутрішнього вигляду житла (розміри — 4х4 м; стінки — із горизонтально укладених в 2 ряди колод, діаметром 10—20 см; по кутах — стовпи; біля північно-західної стінки — горизонтальна колода, трактована як залишки полу («полатей»); піч — із глини на дерев'яному каркасі; глибина об'єкта — 0,7 м) вивчені і на пос. Макишин. Варто додати, що вказане житло було багатокамерним⁴⁶.

Коротко зупинимось на особливостях опалювальних споруд в житлах регіону. Для них характерні використання каркаса із лози та кілків діаметром 5—10 см, кругла, овальна, іноді — підпрямокутна чи підквадратна форма. Печам початку-середини X—XI ст. опалювальні споруди розташовуються в кутках і повернуті вздовж однієї з стін; вони розміщені на підлозі і мають розміри до 1,1 — 1,4 м (в буд. № 7 з пос. Шумлай — навіть 1,3—1,65 м); їх особливість — наявність 1—2 підмазаних глиною черинів. У ході розкопок відмічено сліди ремонту та реконструкції печей: в буд. № 12 з пос. Криниця (простежено три однакових черині, один більший і один значно менший; цей об'єкт, до речі, мав і жаровню з висотою бортиків 8 см)⁴⁷ та в буд. № 7 на пос. Шумлай (під прямокутною пічю 1,3х1,65 м з черинем 60х68 см знайдено залишки круглої, діаметром 1,15 м з черинем 0,5х0,63 м)⁴⁸. Вдалось простежити і залишки додаткових конструкцій біля печей, зокрема чотири стовпові ямки біля челюстей і дві з тильного боку в буд. № 5 з пос. Ліскове. Печі XII—XIII ст. в основному повторюють особливості, властиві попередній хронологічній групі. Вони споруджені на рівні долівки чи на підсипці з культурного шару, налічують 1—4 черині одночасного походження (на це вказують вмазані в них уламки від однієї посудини). Зафіксовано випадки будівництва опалювальних споруд на дерев'яних опічках, підмазування глиною долівки перед челюстями.

Вище йшла мова про житлові споруди в межиріччі Дніпра і пониззі Десни — регіоні, де зосереджена значна кількість широко досліджених давньоруських поселень. Проте, роботи велись і на пам'ятках, що входили до інших структурних одиниць Чернігівської землі.

Прикладом такого поселення може служити вже згадана пам'ятка, розташована неподалік с. Анисів, що територіально відноситься до Чернігівського Задесення. Розкопками Г. О. Кузнецова на селищі відкрито площу 134 кв. м, вивчено ряд споруд, в тому числі — три житлових⁴⁹. Останні були наземними зі зрубною конструкцією стін та заглибленою на 10—30 см долівкою. Показове житло № 1 — підквадратної

форми, 3,5—3,8 м, із залишками великої глинобитної печі (діаметром 1,45 м) в південно-західному кутку. Челюсті опалювальної споруди були спрямовані на північний схід. У підлозі житла знаходилося дві господарські ями. Матеріали, отримані в результаті розкопок, свідчать про подібність двох інших жител до попереднього, хоч ступінь їх збереженості значно гірший⁵⁰. Нагадаємо, що особливості топографії та забудови поселення біля с. Анисів, характер зафіксованих на ньому знахідок дозволили говорити про його сезонність і трактувати дане утворення як промислове селище рибалок чи як феодалний осередок в складі Чернігівської міської агломерації, про що йшла мова на початку даної публікації.

Значна кількість житлових споруд вивчена при дослідженні давньоруського Новгород-Сіверського та оточуючих його сіл. Датуються будівлі IX—XIII ст. При наявності ряду індивідуальних рис та хронологічних і типологічних особливостей, вони в цілому відповідають вже описаній схемі: квадратний чи підпрямокутний зруб із заглибленою нижньою частиною, опалювальною спорудою в вигляді печі, складеної з каменю чи вирізаної в материковій глині. Відомі серед них і наземні та двоповерхові⁵¹.

Зовсім інші житла вивчені на пос. Автуничі, розташованому на території літописної Сновської тисячі. Від описаних вище споруд вони відрізняються, передусім, тим, що поєднують в собі дві функції — житла і виробничого приміщення. Їм притаманна наявність заглибленої частини, заповненої, як правило, прошарками глини. Таким чином, в нижній частині розташовувався глинник — споруда, де зберігалась і відмучувалась сировина для керамічного виробництва. Про житлове призначення горішньої частини такої будівлі свідчить фіксація розвалів печей, в деяких випадках — решток міжповерхових перекриттів, а також численні речі хатнього вжитку, знайдені у верхніх шарах заповнення котлованів. Прикладом таких споруд можуть служити буд. № 48, 42/186, 74, 317 тощо⁵². Привертає увагу буд. № 48. Її загальна довжина — 9 м, ширина — близько 4,5. Мала два входи: похило-ступінчастий з півдня і ступінчастий із заходу, що закінчувався овальною ямою 1,9x1,7 м, яка звужувалась до дна. Із заходу до будівлі примикала довга яма 3,3x1 м, зі сходу — канава довжиною 4,4 м, що закінчувалась ямою 3,5x1,2 м. Глибина основної частини будівлі № 48 — 1,9 м. Подібна до неї і буд. № 46. Вона ідентифікована, як допоміжна споруда, що утворювала з попередньою єдиний житлово-господарський комплекс. Цікаві конструктивні особливості буд. № 46 вдалось простежити при фіксації перекриття, що впало внаслідок пожежі.

Поліфункціональні об'єкти відомі і на інших пам'ятках регіону. Так, на Лісковому вивчено житло з двома печами, в передпінній ямі однієї з них знаходились виплески кольорових металів, уламки срібних і мідних дротиків, вставки для каблучок, інструменти ювеліра (зубило, бородок, бруски, пінцет)⁵³. Для проживання та ремісничого виробництва використовувалась і одна з напівземлянок на пос. Рів-П⁵⁴.

Особливості досліджених в регіоні жител дозволяють зробити висновки про високий рівень розвитку такого соціально-економічного феномена, яким було південноруське село. Аналіз структурних елементів, масової забудови, зафіксованих під час археологічних досліджень, дозволяє говорити про загальне й особливе в архітектурному вигляді південноруського села. Не менш інформативні в цьому відношенні й інші категорії будівель — ремісничі і промислові, господарські і побутові.

Джерела та література

- 1 Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 233.
- 2 Толочко П. П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 4.
Толочко П. П. Южная Русь: некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Историко-археологическое изучение Древней Руси. — Славяно-русские древности. — Вып. 1. — Л., 1988. — С. 187.
Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследования // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. — Материалы по археологии России. — Вып. 2. — М., 1995. — С. 136.
- 3 Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Матеріали першого польового іст.-краєзнавчого семінару. — Чернігів, 1992. — С. 33.
- 4 Готун І. А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 121.
- 5 Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1990. — С. 163.
- 6 Моця А. П. Южнорусское село... — С. 140.
- 7 Готун І. Соціально-виробнича структура забудови села Середньої Наддніпрянщини в X—XIII ст. (постановка проблеми) // Тези всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» — Переяслав-Хмельницький, 28—30 вересня 1994 р. — С. 12—14.
Готун І. А. Виробничі особливості... — С. 121—125.
Готун І. А. Давньоруські селища Середнього Подніпров'я: соціальні особливості масової забудови // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність» (Матеріали пленарного та секційних засідань) — Частина II. — К., 1995. — С. 374—376.
- 8 Толочко П. П. Южная Русь... — С. 187.
- 9 Круц В. А. Телегин Д. Я. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — 1966/1. — С. 29—30.
- 10 Кузнецов Г. А. Отчет Черниговской археологической разведывательной экспедиции 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/103. — С. 18—23.
- 11 Шекун А. В. Веремейчик Е. М. Древнерусские сельские поселения в верховьях р. Белоус // Славяно-русская археология 1990... — С. 155.
- 12 Веремейчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X—XIII ст.) // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1985). Тези доповідей. — Чернігів, 1985. — С. 102.
Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тезиси Черниговской обл. науч.-метод. конф., посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». 21—22 октября 1986 г. — Чернигов, 1986. — С. 30—32.
Веремейчик Е. М. К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах на древнерусских селищах Черниговщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезиси доклада обл. науч.-практ. конф. Апрель 1989 г. — Сумы, 1989. — С. 88.
Веремейчик О. М. Пашкевич Г. О. Палеоботаничні знахідки з поселення Овраменків Круг // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали іст.-арх. семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів). — Чернігів., 1995. — С. 19—20.
Шекун А. В. Сельская усадьба второй половины XI в (по материалам раскопок поселения «Криница») // Тезиси іст.-арх. семінара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.) — Чернигов, 1990. — С. 133—134.
Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX—XIII ст. // Тези наук.-конф. «Чернігів — перлина української культури» // Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном. Інформаційний бюлетень. — 1992. — № 2. — С. 50—53.
Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя... — С. 9—12.
Шекун О. В. Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 47.
- 13 Коваленко В. П. Моця А. П. Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 288.
Веремейчик О. М. До питання про розвиток... — С. 102.
Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки... — С. 30—32.
- 14 Моця А. Готун І. Коваленко В. Полесское село древнерусского времени (по материалам поселения Автуничи) // Час, помнікі, люди. Пам'яті рєпрасаваних археоло-

- гау. Тезиси докладау міжнароднай канферэнцыі. Мінск, 27—30 кастрычніка 1993 г. — Мінск, 1993. — С. 83—86.
- Моця А. П. Готун І. А. Коваленко В. П. Полесское село в древнерусской истории (по материалам пос. Автуничи) // Деснинские древности. Сборник материалов межгосударственной науч. конф., посв. памяти Ф. М. Заверняева. — Брянск, 1995. — С. 100—103.
- Моця А. П. Автуничи — сельское поселение эпохи Киевской Руси // Природа. — 1994. — № 5. — С. 51—53.
- Готун І. А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничи // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі... — С. 10—15.
- Готун І. А. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуничи // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Готун І. Петраускас А. Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підсноров формування життєвого укладу українського народу) // Ноосфера. — 1995. — № 1. — С. 24—27.
- 15 Кузнецов Г. А. О работах второго Черниговского отряда // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 358—359.
- Кузнецов Г. О. Археологічні дослідження в заплаві Десни // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. — Вип. II. — Чернігів—Ніжин, 1988. — С. 49.
- 16 Шекун О. В. Матеріальна культура... — 1992. — С. 52.
- Шекун О. В. Матеріальна культура... — 1995. — С. 9—11.
- 17 Кузнецов Г. О. Ситий Ю. М. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 34—41.
- 18 Смирнов А. С. Нигматулин Р. А. Сорокин А. Н. Шинаков Е. А. Работы Деснинской экспедиции // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 91.
- 19 Шинаков С. О. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обл. наук. конф. ... — Вип. II. — С. 17—18.
- Шинаков Е. А. От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей. — Брянск, 1995. — С. 74, 79, 214.
- Шинаков Е. А. Об особом типе поселений Древней Руси в Среднем Подесенье // Проблемы ист. демографии и ист. географии Центрального Черноземья и Запада России. Сборник тезисов у межвузовской конф. по ист. геогр. и ист. демогр. Центрального Черноземья и Запада России. — М. — Брянск, 1996. — С. 50—51.
- 20 Антипина Е. Е. Маслов С. П. К вопросу об организации охоты в Древней Руси // Тезисы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 116—119.
- Маслов С. П. Антипина Е. Е. Мусатова С. И. Osteологический материал и особенности хозяйственного уклада населения поселения Борки III // Тезисы докладов межвузовской ист.-краеведческой конференции. — Брянск, 1988. — С. 64—65.
- Антипина Е. Е. Маслов С. П. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 60—65.
- 21 Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — МИА. — № 74. — М., 1958. — С. 210.
- 22 Борисевич Г. В. Роль макета в реконструкции древнерусского жилища // КСИА. — 1969. — № 120. — С. 48.
- 23 Шекун А. В. Кривицкая И. В. Кузнецов Г. А. Шуляк В. В. Новые раскопки на Черниговщине // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 401—402.
- Шекун А. В. Раскопки и разведки на Черниговщине // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 352—353.
- Шекун А. В. Исследования на Черниговщине // АО 1981 г. — М., 1982. — С. 332—333.
- Шекун А. В. Исследования на Черниговщине // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 435.
- Веремейчик Е. М. О работе селищного отряда // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 315—316.
- Веремейчик Е. М. Казаков А. Л. Коваленко В. П. и др. Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 264—266.
- Коваленко В. П., Моця О. П. Давньоруське поселення біля с. Автуничи на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі... — С. 9.
- Готун І. А. Деякі підсумки вивчення споруд... — С. 11—12.
- Веремейчик О. М. Житлові будівлі X—XIII ст. у межиріччі пониззя Десни та Дніпра // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — С. 55—57.
- Готун І. А. Масове житлове й господарське будівництво на Чернігівщині у давньоруський час // Тези наук. конф. «Чернігів — перлина української культури»... — С. 48—50.
- Веремейчик О. М. Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра. Автореферат дис. ... канд іст наук. — К., 1994. — С. 11—12.

- 24 Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на поселении Лесковое // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 436—437.
Веремейчик О. М. Розкопки сільських поселень Х—ХІІІ ст. в Подесенні в 1986 р. // Друга Чернігівська обл. наук. конф. ... — Вип. II. — С. 22.
Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Многокамерные жилища на пос. Лесковое // Первая Гомельская обл. науч. конф. по ист. краеведению, посв. 70-летию БССР и КПБ (27 февраля — 1 марта 1989 г.). Тезисы докладов. — Гомель, 1989. — С. 92.
Шекун А. В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 75.
Веремейчик О. М. Житлові будівлі... — С. 56—57.
Шекун О. В. Пятнадцатый сезон работ в давньоруському поселенні «Ліскове» // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 136.
- 25 Шекун А. В., Косолапов А. Ф., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А. Исследования на Черниговщине // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 423—424.
Веремейчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва... — С. 102.
Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський). — Чернігів, 1993. — С. 68—71.
- 26 Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции... — С. 288.
Шекун О. В. Селянські садиби ХІІ — початку ХІІІ ст. // Друга Чернігівська обл. наук. конф. ... — Вип. II. — С. 36—37.
Шекун А. В. Сельская усадьба... — С. 131—134.
Шекун О. В. Сільська округа літописного Любеча // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі... — С. 54.
Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки ІХ—ХІІІ ст... — С. 46—49.
Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові... — С. 68—71.
- 27 Шекун А. В. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) // Ист.-арх. семинар «Чернигов и его округа в ІХ—ХІІІ вв.» (26—28 сентября 1988 г.). Тезисы докладов — Чернигов, 1988. — С. 92.
Шекун А. В. К вопросу территориального развития... — С. 75.
Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові... — С. 68—71.
- 28 Веремейчик О. М. Житлові будівлі... — С. 56.
- 29 Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1988. — С. 460.
- 30 Шекун А. В. Раскопки и разведки на Черниговщине // АО 1979 г., — М., 1980. — С. 353.
Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции... — С. 288.
Веремейчик Е. М. О работе селищного отряда... — С. 315—316.
Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище Деснянка // НА ІА НАНУ. — 1983/159. — 87 с.
Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях в зоне строительства газопровода к г. Славутич в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/47—98 с.
Шекун А. В. Отчет об охранных раскопках на поселении ІV—V, Х—ХІІІ вв. Криница (Живцы) у с. Н. Белоус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/90—132 с.
Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении Шумлай у с. Хмельница Черниговского р-на Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. — 1991/125.—151 с.
Веремейчик О. М. Житлові будівлі... — С. 55—57.
Веремейчик О. М. Сільські поселення... — С. 11—12.
- 31 Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении Шумлай... — С. 4.
- 32 Шекун А. В., Косолапов А. Ф., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А. Исследования на Черниговщине... — С. 423—424.
- 33 Шекун А. В., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А., Шуляк В. В. Новые раскопки на Черниговщине... — С. 401.
Шекун А. В. Раскопки и разведки на Черниговщине... — С. 353.
Веремейчик Е. М. О работе селищного отряда... — С. 315.
Шекун А. В. Отчет об охранных раскопках на поселении ІV—V, Х—ХІІІ вв. Криница... — С. 17—19, 32—33.
Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении Шумлай... — С. 24—26, 30—31.
- 34 Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Археология СССР. — САИ. — Вип. Е1-32. — Л., 1975. — С. 125.

- 35 Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище Деснянка... — С. 9—10.
- 36 Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище Деснянка... — С. 12.
- 37 Веремійчик О. М. Житлові будівлі... — С. 56.
- 38 Шекун А. В. Отчет об охранных раскопках на поселении IV—V, X—XIII вв. Криница... — С. 3—5.
- 39 Шекун А. В. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/86. — С. 4.
- 40 Шекун А. В. Исследования на Черниговщине... — С. 333.
- 41 Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях в зоне строительства газопровода... — С. 14—16.
- 42 Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 327—328.
- 43 Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище Лесковое у с. М. Листвен Репкинского р-на Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. — 1987/39. — С. 6—8.
- 44 Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на поселении Лесковое // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 436—437.
- 45 Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Многокамерные жилища... — С. 92—93.
- 46 Веремейчик Е. М., Казаков А. Л., Коваленко В. П. и др. Работы Чернигово-Северской экспедиции... — С. 264.
- 47 Шекун А. В. Отчет об охранных раскопках на поселении IV—V, X—XIII вв. Криница... — С. 19.
- 48 Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении Шумлай... — С. 26.
- 49 Кузнецов Г. А. О работах второго Черниговского Отряда... — С. 358—359.
Кузнецов Г. О. Археологічні дослідження в заплаві Десни... — С. 49.
- 50 Кузнецов Г. О., Ситий Ю. М. Феодальна садиба... — С. 36.
- 51 Григорьев А. В. Домостроительство Новгорода-Северского и его округи // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 20-летию ЧАИЗ (сентябрь 1987). — Чернигов, 1987. — С. 36—37.
- 52 Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 11—12.
Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект... — С. 68—71.
- 53 Шекун А. В., Косолапов А. Ф., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А. Исследования на Черниговщине... — С. 423.
Веремійчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва... — С. 102.
- 54 Шекун О. В. Селянські садиби... — С. 37.

Скорочення

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АО	— Археологические открытия
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Нац. АН України
САИ	— Свод археологических источников